

Prilozi za orijentalnu filologiju, 41 (Sarajevo, 1991.), 450 str.

1. Značenje ovoga broja i posebne okolnosti u svezi s njim

Ovaj broj *Priloga za orijentalnu filologiju* (u daljnjem tekstu: POF) u cijelosti je posvećen objavi referata i diskusija sa znanstvenog skupa »Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu« održanom u Sarajevu od 7. do 9. ožujka 1991. Sastoji se od dva uvodna teksta (o Orijentalnom institutu i značaju teme koja se proučava), 28 rasprava, od kojih se 15 odnosi na povijesna istraživanja širenja islama u Bosni i Hercegovini, kao i graničnim zemljama — Slavoniji, području Klisa, Crnoj Gori i Sandžaku, a preostalih 13 na kulturološku problematiku: filologiju, islamsku teologiju, filozofiju, pedagogiju i povijest književnosti. Na kraju su 3 replike u bloku rasprava. Budući da su *Povijesni prilozi* povijesno glasilo, u ovom se prikazu ograničujemo isključivo na prvi dio časopisa, odnosno simpozija, koji se tiče naše struke.

Na ovaj broj potrebno je osvrnuti se detaljnije nego što je to inače uobičajeno zbog niza posebnih okolnosti. Samo mjesec dana po izlasku iz tiska razoren je u ratnom vihoru izdavač POF-a, Orijentalni institut u Sarajevu, i uništena gotovo sva naklada netom otisnutoga časopisa. Isti je tragični usud zadesio knjižnicu, rukopisnu zbirku i arhiv toga instituta te mikrofilmove i kopije arhivske građe snimljene u instانبulskom, ankarском, bečkom i dubrovačkom arhivu, na temelju kojih je priređena većina rasprava u ovom broju POF-a. Budući da je od netom otisnutog broja POF-a spašeno samo nekoliko primjeraka, od kojih je jedan stigao do Zagreba, u ovom prikazu smatramo potrebnim ne samo informirati o sadržaju nego i prenijeti barem dio konkretnih rezultata, koliko to dopušta okvir ovog prikaza. Mnoge rasprave donose prvi put objavljene statističke podatke, od kojih izdvajamo dio zbirnih rezultata. Osim toga, nastojali smo prenijeti što više i drugih autorskih mišljenja i korisnih opaski.

Nije potrebno isticati važnost proučavanja islamizacije Bosne i Hercegovine. Ova tema, koja je istodobno jedna od najvažnijih, najzanimljivijih i najslabije proučenih, postala je izuzetno aktualna i u sadašnjem ratu. Stoga danas, kada još ne vidimo kako će izgledati buduća Bosna i Hercegovina, s obzirom na to da se prijedlozi zemljovida mijenjaju od mjeseca do mjeseca, a stanje na ratištu od dana do dana, još manje možemo slutiti kojim će putovima krenuti buduća (tj. poslijeratna) bosansko-hercegovačka historiografija. Zato je jako dobro to što je cijeli ovaj broj pripremljen uoči rata, dok još

tragična zbivanja nisu opteretila duše i poremetila akademski mir proučavanja i promišljanja. Posao je, možda, obavljen u zadnji trenutak. Time, 41. broj POF-a predstavlja sintezu i krunu četrdesetogodišnjeg rada Orijentalnog instituta u mirnom razdoblju, koje je upravo završilo. U pojedinim radovima ima za znanost normalnih polemičkih tonova i sučeljavanja. Dobro je što su svi rekli svoje mišljenje, a pogotovo što su objavljeni povijesni izvori i iz njih izvađeni egzaktni rezultati. Treba imati na umu i to što je turska građa zbog jezika dostupna samo malobrojnim orijentalistima.

2. Terminološke opaske

Prije prijelaska na pojedine autore potrebno je još samo upozoriti na jednu terminološku distinkciju dalekosežnog značenja. Prema mišljenju većine muslimanskih suradnika *islamizacija* i *širenje islama* nisu istovjetni pojmovi. Većini muslimanskih autora se čini da se u pojmu *islamizacija* osjeća element prisile, nasilno prevođenje kršćana u islam. Budući da se ti autori u načelu drže teze po kojoj prijelazak u islam bosansko-hercegovačkog pučanstva nije bio prisilan, oni izbjegavaju taj termin i govore o *širenju islama* kao neutralnom pojmu. Drugi autori (koji nisu muslimani ili Muslimani) ostaju pri tradicionalnom terminu *islamizacija*. Ne ulazeći u jezičnu raspravu ni povijesne polemike o prisili ili dobrovoljnosti islamizacije ili širenja islama, mi smo se u ovom pregledu iz poštovanja prema svim autorima strogo držali upravo onog termina koji oni sami rabe.

Na isti se način poštivala i terminologija autora glede pojmova *turski* i *osmanski* (*osmanlijski*); *bogumilski*, *krstjanski*, *hristjanski* i *crkva bosanska*; kao i jezični izraz koji ne podliježe standardu.

3. Pregled povijesnih rasprava

BRANISLAV ĐURĐEV. *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u historiji Bosne i Hercegovine* (str. 25.—36.)

Istaknuvši da se temom islamizacije nije pobliže bavio, autor se ograničio na općenite i polemičke primjedbe o organizaciji povijesnih istraživanja u Bosni i Hercegovini te naveo niz korisnih zapažanja glede kritičkoga korištenja statističkim podacima iz starih i novih deftera, te izrazio neke misli o formiranju bosansko-hercegovačke muslimanske nacije. Upozorava da se katastarski defteri često nekritički upotrebljavaju u historiografskim djelima, tj. da se ne uzima dovoljno u obzir to što to nisu statistički popisi u suvremenom smislu. Važne su sljedeće autorove opaske.

Za XV. i XVI. stoljeće postoje katastarski defteri, no za kasnija je razdoblja povijesni materijal razasut. Povijesna su svjedočanstva dugo bila nepouzdana sve dok se nisu ustalile osnovne konture u etničkoj strukturi kojom Bosna i Hercegovina ulazi u XIX. stoljeće. Defteri ne tretiraju u svim razdobljima jednako oslobođene od poreza i privilegirano stanovništvo. Naročito su ne-

ujednačeni katastarski defteri glede upisivanja vojničkih posada u tvrđavama. Vakufi se, također, upisuju samo ponekad. Isto je i s popisima Vlaha koji se nekad bilježe u posebnim popisima, »a zatim neki od njih ponovo i u selima i nahijama koje se nisu računale kao vlaške, kad drže timarsko zemljište«. Od kraja XVI. stoljeća defteri postaju sve nesigurniji. Kriza otomanskog imperija odrazila se i na činovništvo, koje sve više prepisuje iz starih deftera, a manje utvrđuje stanje na terenu. Autor je kontrolirao istraživače koji se služe statističkim podacima i ustanovio da neki pisci često zbrajaju podatke bez obzira na to ponavljaju li se oni u popisu. Tako se dobivaju uvećani iznosi.

Proces formiranja bosansko-hercegovačkog naroda ne sastoji se, po Đurđevu, samo u islamizaciji nego i u postupnoj društvenoj diferencijaciji u okviru osmanske vlasti. Diferencijacija se sastojala u očuvanju jezika (koji Đurđev naziva »srpsko-hrvatskim«) i drugih etničkih specifičnosti. Ali to još uvijek nije bilo dovoljno. Trebao je postojati i neki društveni sadržaj da bi Muslimani mogli biti narod u feudalnom smislu. To se realiziralo u procesu postanka i razvitka domaće feudalne klase. U prvim se stoljećima osmanske vlasti nije moglo govoriti o domaćoj feudalnoj klasi kao takvoj, već samo o domaćim ljudima u osmanskoj vlastelinskoj klasi (Đurđev piše: »spahijskoj klasi«). Prvi pokušaji za drukčijim položajem domaćih spahija i zaima javljaju se i ispunjuju potkraj XVI. i u prvoj polovici XVII., ali pravi proces počinje tek u XVIII. stoljeću. Tada se pojačanim čitlučenjem stvara domaća feudalna klasa i mijenja položaj muslimana-seljaka u odnosu na kršćane-seljake.

Đurđev smatra da naziv »Muslimani« za naciju nije najsretnije odabran, te da bi ih bilo pravilnije zvati »Bošnjaci«. Upozorava na veliku razliku između starog bošnjaštva osmanskog razdoblja i Kallayjeva bošnjaštva koje hoće brisati razlike između Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini.

ADEM HANDŽIĆ. O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu (str. 37.—52.)

Autor se poslužio snimkama »Opširnog deftera Bosanskog sandžaka« koji je pohranjen u instambulskom Glavnom diplomatskom arhivu (Baş bakanlık Arşivi, skraćeno: BBA), TD No 24.

Smatra da je termin »islamizacija« neadekvatan, jer se u njemu osjeća element prisile. Budući da Handžić, kao i većina drugih povjesničara muslimanske narodnosti, smatra da je prijelazak iz kršćanstva u islam bio dobrovoljan, a ne prisilan, on (kao i većina drugih Muslimana) izbjegava pojam »islamizacija« i piše isključivo »širenje islama«. Za razliku od Srbije, Slavonije i Srijema, islam se u Bosni širio istodobno među gradskim i seoskim stanovništvom. Iz te razlike autor zaključuje da širenje islama u Bosni nije bilo rezultat represivnih mjera, a uzroke njegova širenja vidi u političkim, društvenim i ekonomskim prilikama.

Autor pobija neke stare pisce koji su podrijetlo muslimana izvodili od bogumila, kao i one koji ga vuku od muslimanskih izbjeglica iz Slavonije. Preuzimam zanimljiv podatak od Adema Handžića koji na temelju turskih popisa navodi da je u Sarajevu još prije 1600. godine podignuto 98 džamija.

Uočene su dvije kontradiktorne činjenice: masovni prijelazak bogumila u islam pod Jajcem 1463. (o čemu pišu svi autori koji se pozivaju na turske izvore) i kasniji službeni turski popisi (koji takve podatke ne sadrže, nego se iz njih vidi širenje islama kao postupni proces). Hadžić to pokušava djelomice protumačiti nepotpunošću deftera (na koju upozorava i B. Đurđev) jer spahijski defteri ne obuhvaćaju sve muslimanske stanovnike u jednome mjestu.

U Sarajevu, kao sjedištu središnje vlasti, bilo je 1489. godine popisano 92 muslimanske i 100 kršćanskih kuća. Iste je godine u Sarajevskoj nahiji u 18 naselja popisano 275 muslimanskih rajinskih domaćinstava sa 164 odrasla neoženjena člana i 652 kršćanska domaćinstva sa 34 neoženjena. Svi muslimani su domaći, a očevi su im kršćani. Iz velikog nerazmjera u broju neoženjenih autor zaključuje da u tom razdoblju naročito omladina prima islam, i to iz činjenice da je broj neoženjenih kod muslimana znatno veći nego kod kršćana.

Veliku ulogu u islamiziranju imali su derviški redovi koji su držali konačišta i kontrolirati komunikacije. Kako je derviško učenje sadržavalo i neke kršćanske primjese, to je olakšalo kontakte sa zatečenim bogumilskim, formalno kršćanskim stanovništvom.

Još prije turskog osvajanja u Slavoniji (1536.) popisi iz 1528. bilježe dva trgovišta robljem u Rači i Brčkom, valjda kao posljedicu akindžijskih osvajanja i privođenja roblja. Islam je, inače, likvidaciju ropstva postavljao kao vjersku obvezu.

O naseljavanju Vlaha autor konstatira, među ostalim, sljedeće: »Poslije pada Hercegovine (1470.) (...) Turci u etapama naseljuju brojne stočare, pravoslavno stanovništvo, Vlahe, iz Hercegovine i Crne Gore u prorijeđena područja sjeverne i sjeveroistočne Bosne, naseljavajući oblast zapadno od Drine, između rijeka Spreče i Drinjače. Iz strategijskih razloga Turci usmjeravaju Vlahe i dalje na sjever preko Majevice prema Savi i granicama Ugarske. Sa zapadne strane, opet, Vlasi, iz istih staništa, usmjeravani su u granična područja, porječja Unca i Krke, zaobilazeći ugarsku jajačku banovinu.«

»Na koji način je taj proces širenja islama tekao nije do sada poznat nikakav opis ili kakva evidencija. Činjenica je da je u početku, i duže vremena, to imalo sasvim deklarativan karakter, sastojalo se u uzimanju novog imena kod muškaraca, dok se njihove žene još dugo spominju pod svojim pravim imenom. (...) Mnogo ima takvih slučajeva gdje je zapisano samo muslimansko ime sa oznakom MUSLIM što znači 'novi'.«

Iz imena se ne može znati je li riječ o muslimanima prve ili druge generacije, niti jesu li doseljeni ili su domaći. Donekle pouzdani znak raspoznavanja za muslimane čiji su roditelji bili kršćani jest onda kada je za očevo ime upisano »Abdullah«. To muslimansko ime, koje znači »rob Božji« ili »sluga Božji«, upisivano je svim muslimanima prve generacije.

NENAD FILIPOVIĆ. Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti (str. 53.—66.)

Autor je svoje istraživanje temeljio na Zbirnom popisu bosanskog sandžaka iz 1468./9. godine koji se čuva u Atatiürk (ranije Belediye) kutuphanesi u Istanbulu. U proučavanju islamizacije autor vidi dvije faze. Prva traje od kada se pitanje

postavilo pa sve do 1950. a druga od te godine do danas. Sumu istraživanja prvog razdoblja vidi u znamenitoj studiji Aleksandra Solovjeva »Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne«, 1949. Sva istraživanja prethodne faze zasnivala su se na građi parcijalnog značaja, neslužbenog podrijetla i nerijetko kasnijeg postanka. Početkom pedesetih godina iz istanbulskih i ankarskih arhiva dopremaju se u sarajevski Orijentalni institut mikrofilmovi osmanskih katastarskih popisnih knjiga (Tapu Tahrir Defterleri), što omogućuje sveobuhvatnu obradu. U najistaknutije istraživače na temelju te nove građe autor ubraja pokojne Nedima Filipovića i Tajiba Okića, te Adema Handžića.

Za starije razdoblje sačuvani su defteri za 1468./69, 1485., 1489., 1516., 1630., 1542., 1570. i 1604. godinu. Na temelju najstarijeg deftera iz 1468./69. autor je ustanovio da je islamizacije bilo u Bosni i prije 1463. Nabrojivše vilajete, nahije i varoši bosanskog sandžaka i iznijevši podatke o broju muslimanskih kuća, autor je na temelju najstarijeg deftera iz 1468./69. zaključio sljedeće: 1. Islamizacije je u Bosni bilo i prije 1463. godine. 2. U prvih 10 godina islamizacija je neznatna i iznosi 10%. 3. Islamizira se stanovništvo svih socijalnih kategorija. 4. Većina islamiziranih Bošnjaka je od bivših pripadnika bosanske crkve. 5. Gdje ima pravoslavnih ili katoličkih crkava nema islamizacije. 6. Među islamiziranim stanovništvom ima izvjestan broj potomaka sitnoga bosanskog plemstva.

AHMED S. ALIČIĆ. Širenje islama u Hercegovini (str. 67.—74.)

Autor je svoju raspravu započeo tvrdnjom da su progoni heretika od Papa i bosanskih kraljeva, kao i progoni babuna od pravoslavnih srpskih kraljeva, stvorili u Hercegovini stanje potpune ateizacije masa. Iako su opći tijekovi širenja islama u Hercegovini slični onima u Bosni, ipak postoje stanovite specifičnosti. Osmanska osvajanja su, naime, izazvala najveći bijeg stanovništva (uglavnom prema jadranskoj obali i otocima) upravo u Hercegovoju zemlji, zbog Hercega Stjepana koji im se vojnički suprotstavio. Istaknuvši da se hercegovačko stanovništvo sastojalo od dvije socijalne strukture — ratara i stočara-Vlaha, autor je ustvrdio da islam nije podjednako zahvatio obje grupe. Do kraja XVI. stoljeća na islam je prešlo 80% ratara i 35% Vlaha.

Slika razmještaja vjeroispovijesti u Hercegovoju zemlji do dolaska Osmanlija izgledala je po Aličiću ovako: 1. Sjeveroistok je pravoslavni. To je nahija Mileševa (Prijeopolje). 2. Sjever i centar zemlje je bogumilski ili kriptobogumilski s neznatnim katoličkim i pravoslavnim enklavama. Sastoji se od nahija: Sokol, Bištrica, Dubštica, Osanica, Zagorje, Goražde, Pribud, Nevesinje, Konac Polje, Neretva, Blagaj, Vidoška Ljubinja, Mostar i Kukanj (Pljevlja). 3. Zapadna Hercegovina je katolička i bogumilska. U nju ulaze: tzv. bosanska Neretva, Rama, Duvno, Ljubuški, Imotski i Primorje (Makarska). 4. Najistočniji dijelovi Hercegovine zemlje su pretežito pravoslavni (nahije: Popovo, Bobani, Trebinje i Gacko). Ovo je bilo snažno migracijsko područje i rijetko je naseljeno. To su bile vlaške nahije. 5. Na jugu i zapadu su također pravoslavni Vlasi koji se sedantiziraju (postaju sjedilački).

U nahijama sjevernog i središnjeg dijela Hercegovine zemlje proces širenja islama je tekao permanentno i kulminirao potkraj XVI. stoljeća, kada je bilo 90—99% muslimana. Autor donosi izračunate postotke muslimanskog stanovništva za

svaku nahiju posebno, dok je za cijelu Hercegovinu izračunao udio muslimana od 83⁰/₀, a kršćana od 17⁰/₀. Zbog trenutačne aktualnosti demografskih podataka valja se zadržati na postotku muslimana u pojedinim nahijama: Sokol — 95, Bistrica — 99, Dubštica — 97, Osanica — 98, Zagorje — 99, Goražde — 92, Pribud — 97, Nevesinje — 98, Konac Polje — 98, Hercegovačka Neretva — 98, Blagaj — 84, Dabar — 85, Bobani — 6, Ljubinje — 82, Vidoška — 73, Herceg Novi — 30, Trebinje — 12, Gacko — 51, Popovo — 12, Mostar — 87, Imotski — 25, Ljubuški — 65, Duvno — 69, Kukanj — 76, Poblacé — 84 i Mileševa — 38.

Autor konstatira da je širenje islama bio dugotrajan proces. Za razliku od Bosne u Hercegovini nije primjetan utjecaj derviških redova. Ustvrdivši da su u širenju islama isključeni »organizirano misionarstvo i isplanirana represija, kao i institucionalizirano prevjeravanje«, autor navodi sljedeće društvene razloge prijelaska u islam:

1. Vjekovno postojanje u gotovo jedinstvenom etnosu tri različite konfesije, što je religijsku svijest naroda u Bosni potpuno razvodnjavalo gotovo do ateizacije, posebno pod utjecajem političkih prilika.
2. Loša crkvena organizacija, odnosno nepostojanje jedinstvene crkvene organizacije koja bi se suprotstavljala širenju islama.
3. Promijenjeni uvjeti u društvenom i ekonomskom pogledu u odnosu na srednjovjekovnu bosansku državu, odnosno povoljni uvjeti za proizvođače u ukupnom životu pod novim osvajačem.
4. Učvršćivanje vlasti novoga gospodara i gubljenje svake nade da će se promijeniti vlast.
5. Prisila na bogumile od bosanskih vladara da prihvate katoličku vjeru, progoni bogumila i od bosanskih vladara i od vladara srpske države dok je ona postojala.
6. Koncentracija bogumila ili kriptobogumila na velikom dijelu hercegovačkog sandžaka, koji su očito lakše prihvatili islam.
7. Organizacija vlasti, vrbovanje domaćeg sloja u feudalnu klasu i njegovo postupno prelaženje u islam.
8. Djelomično širenje utjecaja iz gradova, bar onih koji su se formirali, odnosno privlačnost gradova za seoske mase, što je i vlast poticala.
9. Utjecaj naših ljudi koji su devširmom ili na bilo koji drugi način mobilizirani od strane države, jednako kršćana i muslimana, i njihovo postizanje određenoga višeg društvenog statusa. I na kraju autor ističe da bi se možda moglo naći još i nekih drugih razloga za prijelazak u islam.

FAZILETA HAFIZOVIĆ. Širenje islama u požeškom i pakračkom sandžaku (str. 75.—82.)

Proces turskog osvajanja Slavonije tekao je u razdoblju od osvajanja Osijeka (1526.) do rušenja čazmanske tvrđave (1559.). Usporedno s osvajanjem Turci pristupaju organizaciji vlasti, tako da se 1538. formira požeški sandžak, a 1557. i čazmanski, odnosno pakrački. Požeški sandžak se širio sve do osvajanja Virovitice 1552. godine.

Na ratom opustošena područja Turci naseljuju vlaško stočarsko stanovništvo. Postupno dolazi do islamizacije domaćeg stanovništva kao i doseljenih Vlaha. Val islamizacije je najjači pedesetih i šezdesetih godina XVI. stoljeća te jače zahvaća gradove i središnje nahije u unutrašnjosti sandžaka.

Kao što je vidljivo iz popisa 1540. godine, požeški je sandžak bio podijeljen u tri kadiluka (Požega, Brod i Gorjan), a 1579. na šest (spomenuta tri te još Orahovica, Virovitica i Osijek). Grad Požega je 1579. bio »kasaba« sa 406 musli-

manska i 43 kršćanska domaćinstva, što je predstavljao mali pad u odnosu na 1565. godinu. U 69 okolnih sela, uključivo i varoši, bilo je 422 kršćanske i 414 muslimanskih kuća. Nahija Svilna je brojila 172 kršćanska i 11 muslimanskih domaćinstava. Nahija Kutjevo ima 281 muslimansku i 171 kršćansku kuću. U orljevskoj nahiji je 214 muslimanskih i 49 kršćanskih domaćinstava.

MEDŽIDA SELMANOVIĆ. Uticaj tursko-osmanske politike na islamizaciju u Bosni (str. 83.—98.)

Autorica postavlja u središte svojih razmišljanja način na koji su Turci učvrstili svoju vlast vješto se koristeći etničkim suprotnostima između slavenskog i vlaščkog stanovništva. Upozorava na to da proces islamizacije još nije potpuno objašnjen, a tekao je paralelno s mnoštvom drugih procesa. Islamizacija nije, kao što se čini na prvi pogled, spontani, nego programirani proces. U početnom dijelu rasprave detaljno se izlaže razvitak oblika društvenog uređenja i gospodarskih odnosa kod Turaka od njihova doseljenja u Anadoliju do proširenja imperija na Balkan. Zbog posebnosti feudalnog ustrojstva Otomanskog imperija, u čije pojedivosti ovdje ne možemo ulaziti, turska je politika usmjerila u Bosni svoje aktivnosti manje na feudalnu klasu, a više na seljaštvo. Ono je, naime, trebalo učinkovito proizvoditi u cilju podmirivanja potreba vojske na granicama i utvrdama, dok se staro plemstvo sa svojim posjedima i privilegijama nije uklapalo u taj sustav i predstavljalo je zapreku. Da bi se ona uklonila, turska je vlast preostalom plemstvu otvorila vrata vojnih službi. Time je plemstvo manje kočilo turske naume i ujedno djelomice uklanjano sa svojih posjeda. Turska politika u Bosni nije naišla na veće otpore zbog vjerske i etničke heterogenosti pučanstva.

U najstarijim popisnim registrima bosanskog sandžaka gotovo nema islamiziranog pučanstva. Razloge velikih turskih uspjeha u Hercegovini autorica vidi u potpori »vlaško-katunskih grupacija«. Autorica smatra da su Vlasi bili heterogeni po konfesionalnoj pripadnosti. Oni su bili znatan vojni potencijal imperija, a povremeno i u službi pojedinih krupnih bosanskih plemića. Autorica prenosi mišljenje Saliha H. Aličića, koji ne isključuje mogućnost da je i dio katunskih grupacija bio zahvaćen »hristijanstvom«.

Kada se u središnjem dijelu bosanskog sandžaka stanje konsolidiralo, proces islamizacije obuhvatio je sela na prostoru sliva gornjeg toka rijeke Bosne i gornjeg toka Vrbasa potkraj XV. i početkom XVI. stoljeća. Islamizacijom je zahvaćeno i seosko stanovništvo. Autorica tvrdi da je hijerarhija turskog feudalizma (pojednostavljeno rečeno) bila ovakva: na najnižem je položaju bio rob, zatim dolazi kmet-nemusliman, onda Vlah-stočar, pa kmet-musliman. Prijelazak stanovništva u islam tumači time što je »došlo do konkurentne nivelacije u zauzimanju povoljnijeg statusa na društvenoj ljestvici, izazvane u prvo vrijeme razlikama u konfesionalnim pripadnostima«. Turci su shvatili da će Vlasi grčevito braniti dobivenu zemlju, zato su im je davali i obvezivali ih za uzvrat na vojne pohode. Zato Vlahe i nije trebalo obvezivati na promjenu vjere jer su i bez toga bili dovoljno lojalni.

Autorica piše da su vlaške etničke grupacije doseljene u Bosnu dolazile ovamo kao na obećanu zemlju bez ikakva pritiska radi promjene konfesije. Povoljniji položaj Vlaha od ostalog nemuslimanskog življa bio je reguliran »Kanunom o

Vlasima oblasti Pavlovića« iz 1489. godine, »Kanunom o Vlasima Kraljeve zemlje« iz 1489. godine i drugim normativima. O kanunima i kanun-namama pisali su, inače, Đurđev, Filipović, Hadžibegović, Mujić i Šabanović.

Iz članka saznajemo još neke podatke. Za muslimane je u popisima oznaka 'muslim', a za nemuslimane 'geber'. Slavenska nemuslimanska raja bila je u nepovoljnijem položaju od vlaške. Iako u popisnom registru iz 1562. godine nije za Vlahe upotrijebljen izraz »eflâk«, oni su prepoznatljivi po filuriji. Isto tako prisutnost Vlaha može se ustanoviti i u spominjanju *primićura* i *džemata*, čak i onda kada je stanovništvo islamizirano.

Od nemuslimanskog pučanstva u selima katolici su bili u povoljnijem položaju zato što su imali stare crkvene objekte, koje Turci nisu dirali. Doseljenim pravoslavicima (Vlasima) je nešto teže. Budući da u učenju islama nije bila u upotrebi ikonografija kao kod kršćana, nego samo pisana riječ kuranskog teksta, to je novim muslimanima stvaralo velike poteškoće, naročito nepismenom, seoskom stanovništvu. Kako je turski jezik bio nepoznat, to je sve, po mišljenju autorice, utjecalo na jaču ukorijenjenost islama u gradovima nego selima.

Autorica istodobno tvrdi da joj nije poznat ni jedan primjer nasilne islamizacije stanovništva ili pojedinca u bosanskom sandžaku, ali i da je osmanska politika vođena preko bosanskog sandžaka nastojala udaljiti crkvu od vjernika.

SNJEŽANA BUZOV. Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija (str. 99.—112.)

Autorica obrađuje četiri pitanja: pravni položaj Vlaha u Osmanskom Carstvu, ukidanje posebnog statusa Vlaha, vlaško ime i Vlahe u bosanskom sandžaku. Navodi da se pravni položaj Vlaha regulirao sljedećim zakonodavnim aktima: »Kanuni o Vlasima hercegovačkog sandžaka« iz 1477., »O Vlasima oblasti Pavlovića« iz 1485., »O Vlasima Kraljeve zemlje« iz 1489. i »Vlaški kanuni za braničevske Vlahe« iz 1501. godine. Vlaški kanuni spadaju u najstarije spomenike osmanskog zakonodavstva. Osnovom za pravno reguliranje položaja Vlaha poslužilo je njihovo običajno pravo. Vlaški kanuni reguliraju poreze i pravo na posjedovanje zemljišta. Iako ustrojavaju pravni položaj kršćana, ipak se zasnivaju na šerijatskom pravu.

Autorica ističe da se cjelokupno stanovništvo Osmanskog Carstva dijelilo u dvije grupe: na one koji su bili dužni obavljati vojnu službu i one od čijeg se rada i poreza taj vojni aparat uzdržavao. Ta podjela nije istovjetna s vjerskom na muslimane i kršćane. Unutar ovog sustava Vlasi sačinjavaju posebnu skupinu čiji su porezi umanjeni i njihov se pravni položaj nije mijenjao u slučaju prijelaska na islam. Položaj vlaških knezova i primićura može se usporediti s položajem martoloza i vojnuka, jer oni ne plaćaju porez. Iako se zna da se Vlasi nisu ubrajali u raju, autorica je ustanovila da se ipak u nekim popisima oni tako nazivaju. Bez obzira na značajan stupanj autonomije, vlaške zemlje nisu poseban teritorij u bosanskom sandžaku, nego samo tvore vlaške nahije unutar njih.

Poseban pravni status Vlaha i poluvojničkih redova ukinut je nakon mohačke bitke (1526.). Osmanska se država na Balkanu ponašala praktično i fleksibilno. Zemljišni odnosi, položaj zavisnog stanovništva, porezno pravo i druge pravne tekovine često se preuzimaju iz pravne prakse osvojenih država. I nakon službe-

nog ukidanja posebnog statusa Vlaha nešto od ranijih prava i dužnosti ipak ostaje u nekim krajevima. Vlaški kanuni su, kako kaže autorica, bili »nadređeni osnovnim principima šerijatskog prava«.

Vlasi se u defterima označuju riječju »Eflakân«, a od druge polovice XVI. stoljeća vlaško ime nestaje iz popisnih deftera. U defteru bosanskog sandžaka iz 1604. godine Vlasima se nazivaju samo stanovnici planinskih predjela Pešteri, Golije i Starog Vlaha. Nestanak vlašskog imena u kasnijim razdobljima tumači se njihovom sedantizacijom.

I prije nego su Osmanlije osvojili bosansku državu, bilo je Vlaha na području kasnijih nahija Sjenica, Ras, Barče, Birač, Osat i u dijelovima južne, jugoistočne i istočne Bosne. Ta se područja poklapaju s protezanjem Dinarida (od Istre, preko Like i dalmatinskog zaleđa i Hercegovine do Sandžaka i Starog Vlaha). Autorica dalje pobliže navodi podatke preuzete iz deftera bosanskog sandžaka za 1469., 1485. i 1489. godinu o teritorijalnoj rasprostranjenosti Vlaha. Najveći dio njih bio je doseljen.

Glede prelaženja Vlaha na islam autorica konstatira sljedeće: prema defteru iz 1489. godine, kada su popisana 1764 vlaška domaćinstva i 310 neoženjenih pojedinaca, muslimana je bilo 30 ili 1,5%. Ni u XVI. i XVII. stoljeću podaci za bosanski sandžak nisu bitno različiti. U XVI. stoljeću islamiziranih je Vlaha bilo oko 4%.

Opširni defter bosanskog sandžaka iz 1604. godine je posljednji popis takve vrste. Vlaško se pučanstvo tada dijelilo u tri cjeline: stara vlaška područja na istoku bosanskog sandžaka, područja vlaških doseljenja sa širim pojasom bosanske Posavine i pogranične nahije na zapadu bosanskog sandžaka. Iznos filurije nije bio svuda isti.

Vlaha je bilo 19% sveukupnog pučanstva bosanskog sandžaka. Registrirani su slučajevi prijelaska vojnuka u vlaški status (109), ali ima vojnuka i u rajinskom statusu. Od ukupnog broja filurdžijskog stanovništva godine 1604. bilo je 14% muslimana. Među filurdžijskim stanovništvom zabilježeno je 1604. godine još i 50 svećenika i 7 redovnika. Na području vlaških nahija (gdje živi filurdžijsko stanovništvo) nalazili su se sljedeći pravoslavni manastiri: Sv. Nikola u Banji u nahiji Banja, te dva manastira — Zasluzje i Gomionica u nahiji Zmijanje. Od drugih vjerskih objekata u bosanskom sandžaku još su manastiri Mileševo, Gostović, Sv. Jovan i crkve Moštanica, Papratna, Lomnica, Sv. Nikola, Dobrun i Kruševo. Općenito se može reći da je filurdžijsko stanovništvo bosanskog sandžaka 1604. godine pravoslavne vjeroispovijesti.

Autorica ipak smatra da podatak o 14% muslimana treba uzeti s oprezom jer su baštine pod filurijom često držali razni dužnosnici — nosioci administrativne vlasti: spahijske, uleme, obrtnici iz gradova, pripadnici plaćenih vojničkih rodova i drugi. Na kraju autorica navodi i neke poteškoće u istraživanju. Kod vlašskog, odnosno filurdžijskog stanovništva, nije se, naime, označavala vjeroispovijest (koja se inače redovito navodi kod drugih kategorija stanovništva). Nužno je i komparativno proučavanje izvora različite provenijencije.

Autorica je o Vlasima objavila nekoliko radova, od kojih preporučujemo čitateljima »Vlaško pitanje i osmanlijski izvori« u *Povijesnim prilogima*, broj 11 (1992.), str. 39.—60., u kojima je opet ponovila i neke teze iz rasprave u POF-u kada je saznala da je njegova naklada postala nedostupna.

AMINA KUPUSOVIĆ. Širenje islama u vilajetu Pavli (str. 113.—154.)

Ovaj prilog uza šest stranica uvodnog teksta sadrži i 16 stranica prijevoda statističkih popisa. Zato ćemo ukratko prikazati osnovne postavke u teoretskom dijelu rasprave, a statistike prenijeti samo sumarno.

Zemlja Pavlovića, ili vilajet Pavli, jedan je od četiri dijela bosanskoga kraljevstva koji su Osmanlije najranije osvojili. On je 1469. godine obuhvaćao sljedeće nahije: Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Borač, Prača, Studena ili Kamenska, Volujak, Glasinac, Pale i Olovo. Kasnije se administrativna podjela unekoliko promijenila. Istraživanje se odnosi na vremensko razdoblje od 1489. do 1604. godine, a obuhvaća područja nahija Borač, Olovo, Dobrun, Višegrad, Hrtar, Brodar, Prača i Studena. Računi se temelje na izvornoj osmanskoj građi »tapu tahrir defterima« i to opširnim defterima za bosanski sandžak iz 1489., 1516., 1540. i 1604. godine.

Zemljoradničko stanovništvo koje su Osmanlije zatekli dobilo je rajinski status. Godine 1468. u vilajetu Pavli spominje se 448 vlaških domaćinstava sa 130 neoženjenih, 1485. upisana su 393 domaćinstva i 133 neoženjena u 14 džemata. Njihov je status regulirao »Kanun džemati eflakân vilajeti Pavli«. Vlasi Banjani su popisani u nahiji Maglaj (što znači da su doseljeni), ali se poslije oni uopće ne spominju u navedenim nahijama.

Za godinu 1489. tipično je da muslimana ima već u svim sredinama, kako gradskim tako i seoskim naseljima, i da gotovo nema konfesionalno čiste sredine. Riječ je o »novim muslimanima« čiji očevi nose kršćanska imena. S obzirom na dobnu pripadnost uočljivo je da su na islam prelazili u većoj mjeri mlađi ljudi, što autorica tumači ovakvom formulacijom »... osim ekonomskog interesa svakako ne možemo zanemariti i ideološku privlačnost nove vjere«.

Prema autoričinu računu dinamika širenja islama izgledala bi na primjeru islamom najjače zahvaćene nahije ovako. Godine 1489. u nahiji Borač bilo je 30% muslimanskih kuća. Ako se uračunaju i neoženjeni, onda se udio muslimana penje na 39%. Ali već godine 1516. islam je primilo 68% domaćinstava, odnosno 76% poreznih obveznika (uključujući i neoženjene mladiće). Godine 1540. za iste se kategorije iznos penje na 86% odnosno 99%. U drugim nahijama postotni udio muslimana je bio niži. Evo udjela muslimana za 1489. godinu: spomenuti Borač 30%, Olovo 23%, Prača 23%, Višegrad 22%, Brodar 13%, Hrtar 13%, Dobrun 4%. Godine 1604. stanje je ovakvo: Studena 100%, Borač 99%, Brodar 98%, Olovo 92%, Hrtar 92%, Višegrad 80%, Dobrun 67%. U ukupnom broju stanovnika muslimani su zastupljeni sa 93%.

Godine 1489. nema još razlike u širenju islama u gradskim i seoskim sredinama. To autorica tumači nepostojanjem gradova orijentalnog tipa. Treba imati na umu da gradski status ima samo ono gradsko stanovništvo koje se bavi gradskom privredom, dok ostalo bez obzira na to što živi u gradu zadržava rajinski status. Autorica navodi još dosta podataka za gradove i trgovišta (pazare) koje ovdje ipak ne možemo prenijeti.

Statističke tabele donose broj stanovnika specificiran na »muslimanske obitelji, neoženjene muslimane, kršćanske obitelji, neoženjene kršćane i udovice« (bez ukazivanja koje su one vjere) po pojedinim selima spomenutih nahija za godine 1489., 1516. i 1604. Iako nisu kompletirani podaci za sve nahije i sve godine, ipak se mogu pratiti osnovna statistička kretanja.

Ovdje treba objasniti odakle visok stupanj neoženjenih muslimana koji je tipični pokazatelj za prvotno razdoblje islamizacije. Tada je, naime, broj neoženjenih muslimana dosezao veće brojke u usporedbi s neoženjenim kršćanima, što statistički odražava činjenicu da su islam prihvaćali mlađi ljudi. Stariji su ostajali u kršćanskoj vjeri. Potkraj XV. i tijekom cijelog XVI. stoljeća postojale su, dakle, miješane obitelji u kojima su roditelji kršćani, a djeca muslimani.

MUSTAFA MEMIĆ. Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore (str. 155.—186.)

Autor je rasporedio raspravu ovako: 1. Osmanska osvajanja u Crnoj Gori i aktivnosti nove vlasti. 2. Širenje islama u Crnoj Gori. 3. O istrebljivanju pripadnika islama u Crnoj Gori.

Proces uspostave osmanske vlasti na teritoriju današnje Crne Gore trajao je oko 100 godina (od 1394., kada su počela prva prodiranja iz smjera Skopja, pa do 1496., kada je već vazalna Crna Gora pripojena Skadarskom sandžaku).

Najstariji popis kojim se raspolaže potječe iz 1455. godine. To je popis Isa-bega Ishakovića koji obuhvaća nikšićki vilajet na Limu. Popis Vlaha iz 1468./69. sadrži 72 džemata (sela-knežine) i u njima su svi knezovi kršćani. Autor donosi broj domaćinstava za pojedina mjesta i vilajete Crne Gore da bi ih na kraju sumirao. Potkraj XV. stoljeća ukupni broj domaćinstava bio je 11.218, a potkraj XVI. stoljeća 17.344. Crna Gora se dijelila u 4 sandžakata u kojima je porast ili pad pučanstva u istom razdoblju tekao ovako: Crnogorski od 3381 na 3228, Skadarski od 3576 na 7376, Hercegovački od 2310 na 4572, Vučitrnsko-Prizrenski od 1951 na 2168 domaćinstava.

Nema povijesnih tragova o pojavi islama na tlu Crne Gore već u IX. stoljeću, kada su Saraceni osnovali na obali svoje gradove. Prema do sada poznatim izvorima prvi pripadnik islama u Crnoj Gori bio je Stjepan, sin Hercega Stjepana, koji je prešao u islam oko 1474. godine. Godine 1477. islam se najviše proširio u nahiji Kukanj, gdje je u 11 sela zabilježeno 38 muslimanskih domaćinstava. U defteru Skadarskog sandžaka 1485. zabilježeno je 4171 kršćansko i 63 muslimanska domaćinstva, što je omjer 98,5:1,5. Godine 1570. u nahiji Kukanj živi već 65% muslimana. Autor konstatira da je širenje islama različite dijelove Gore zahvaćalo različitim intenzitetom. Ovdje ne možemo prenijeti sve njegove podatke.

Autor navodi da su se Osmanlije tolerantno odnosili prema crkvenim dobrima. Dopustili su manastirima duhovnu aktivnost i ostavili im materijalna dobra koja su ranije posjedovali. Njih su upisivali u deftere i o tome izdavali odgovarajuće tapije. Manastiri su spadali u privilegirane subjekte glede porezne stope, a svećenici i redovnici su bili uglavnom oslobođeni poreza (ukoliko nisu ostvarivali visoke prihode). Autor se poziva na Bogumila Hrabaka, koji je na temelju arhivske dokumentacije manastira Sv. Trojice u Pljevljima zaključio: »Manastirima su išli na ruku i turske vlasti, isto na štetu ne samo vlastite pastve nego i pravoslavnih i muslimana.«

Autor ističe da nema potvrda tvrdnjama prema kojima su dolaskom osmanskog zavojevača pravoslavne crkve i manastiri »porušeni«, »ognjem sagorjeli«, »razoreni«, »opustošeni« i slično. Naprotiv, u vrijeme osmanske države tijekom XVI. i XVII. stoljeća sagrađeni su vrlo značajni sakralni objekti: Pivski mana-

stir, manastir Ostrog između Nikšića i Danilovgrada, manastir Dobrilovina na Tari, manastir Šudikovo u Budimlju, manastiri u Ravnoj Rijeci, Beškovu i Zastupu, te crkve u Mirači, Majstorevini, Delenici, Vreneštici, Brzoevici kod Plava i drugi. Timari su se dijelili isključivo za vojnu službu bez drugih uvjetovanja, pa tako ni u svezi s pripadnošću određenoj religiji. Stoga su, naročito u prvo vrijeme, timarnici i spahije najčešće registrirani iz kršćanskih redova. Odnos pravoslavne crkve prema osmanskoj državi počeo se mijenjati od kraja XVII., u Crnoj Gori od polovice XVII. stoljeća, zbog politike Mletačke Republike i Austrije, a od XVIII. stoljeća i Rusije.

Pokrštavanja, istjerivanja, istrebljivanja (tzv. »istrage«) i prodavanja muslimana u ropstvo (najčešće Mlečanima) imaju u Crnoj Gori dugu tradiciju. Budući da su »istrage poturica« s početka XVIII. stoljeća općepoznate, zadržimo se malo više na sličnim, ali manje poznatim pojavama XIX. i XX. stoljeća. Od 1852. do 1858. godine u Konjusima, Božićima na ušću Ržaničke rijeke i u selu Donja Ržanica pokršteno je 775 osoba. Muhamed Memić to opisuje ovako: »Krštenje je najčešće bilo masovno, na otvorenom polju, u prisustvu plemenskih kapetana, barjaktara, perjanika, žandarma i ostale elite. Posljednja grupa od 400 pokrštenih u Donjoj Ržanici imala je tu 'prednost' što je svima pokrštenima kum bio vojvoda Miljan Vukov (...) takav je način pokrštavanja bio u suprotnosti sa propisanim normama pravoslavne crkve, koji predviđa poseban postupak svakako u crkvama, a ne na poljanama, pred sveštenikom, a ne pred policijskim organima...« Najveći »proces« pokrštavanja bio je od veljače do svibnja 1913. na području Plava i Gusinja. Najprije je 550 građana pogubljeno. Zato je gusinjski muftija savjetovao stanovništvu da privremeno prijeđu u pravoslavnu vjeru, a da se u islam vrate tek kada prilike dopuste. Tada je prevedeno u pravoslavnu vjeru 12.000 gusjinsko-plavskih muslimana. Potkraj svibnja iste godine dopušteno je otvaranje džamije i povratak u islam koji to žele. Osim tri obitelji, svi su se vratili. Na kraju rasprave autor iznosi podatak da je tijekom 300 godina turske vlasti ukupno 55% stanovništva prešlo u islam te da je bilo evidentirano ukupno 160 džamija na području te zemlje.

NENAD MOAČANIN. Islam između Save, Drave i Dunava (str. 187.—194.)

Autor konstatira da se islam u slavonsko-srijemskom međurječju širio po modelu koji se nešto razlikovao od »ugarskog« ili »bosanskog«. Do polovice XVI. stoljeća izvori spominju vrlo malo muslimana. Izuzetak čine samo vojne posade. Građani muslimani javljaju se u većem broju tek u popisu nastalom oko 1555. godine. Vjerojatno je tako i na selu, ali za to nema potvrde. U gradovima (Osijek, Varadin, Nijemci i Rača) muslimani imaju mali ili nikakav zemljoposjed. Obračenika na islam bilo je jedino u Osijeku (30%). Oni nisu koncentrirani ni u jednoj skupini po zanimanju ili imanju, nego posvuda podjednako. Udio muslimanskog stanovništva pada sa 1,6% u šezdesetim na 0,9% u osamdesetim godinama XVI. stoljeća. S izuzetkom Požeštine muslimanskih sela je razmjerno malo, nešto ih je više oko Osijeka i Orahovice, a drugdje samo sporadično. Autor smatra neodrživom tvrdnju zagrebačkog biskupa potkraj godine 1536., da je u srednjoj Slavoniji 40.000 pučana prešlo na islam, već i stoga jer u Slavoniji sveukupno nije bilo toliko stanovnika. Kako je domaće stanovništvo slabo konvertiralo na islam, većinu slavonskih muslimana sačinjavaju doseljenici, i to ne

toliko iz Bosne, nego iz udaljenijih zemalja. Prvi val naseljavanja urbanoga civilnog stanovništva dogodio se po završetku osmanskih osvajanja početkom pedesetih godina XVI. stoljeća i trajao je do druge polovice šezdesetih. Nakon ratnih nedaća 1593.—1606. i nekoliko godina buna i hajdučija, počinje drugi val s većim brojem doseljenika, ali manje praćen urbanim razvojem.

HATIDŽA ČAR. Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji (str. 195.—252.)

Istraživanje se odnosi na razdoblje od ulaska ove nahije u sastav Osmanskog sultanata do početka XVII. stoljeća. Neposredno prije dolaska Turaka stanovništvo je bilo prorijeđeno ratovima. Starosna struktura je bila dosta nepovoljna tako da je još 1468./9., primjerice, u gradu Visokom evidentirano 220 kršćanskih obitelji i 25 neoženjenih muških članova. Početkom XVI. stoljeća intenziviraju se bilo spontane, bilo planske migracije, tako da je broj domaćinstava porastao u nahiji sa 3.200 u 1489. na 3.801 u 1516. godini. U Visokom je 1516. zabilježeno 257 domaćinstava i 75 punoljetnih neoženjenih muškaraca (što svjedoči o većem natalitetu ili barem manjem mortalitetu u ratovima). Godine 1604. u nahiji ima 5.034 domaćinstva.

Demografskom obnovom počinje i jači razvoj gradova. Raste broj obrtnika, koji već 1540. godine čine 30%, 1570. — 77%, a 1604. — 69% gradskog pučanstva. U Visokom živi i mnogo derviša, koji promiču pismenost, obrazovanje i prijelaska na islam. Vojničko stanovništvo dosta brzo prelazi u islam. Godine 1485. ima ih 20%, a 1489. već 40%.

U tri gradska naselja Visočke nahije (Visoko, Fojnica i Kreševu) muslimansko stanovništvo je 1485. godine činilo samo 3% populacije. Do vjerskih promjena dolazi poslije pada srebreničke (1520.), šabačke (1521.) i jajačke (1528.) banovine. Tako u Visokom broj muslimana raste godine 1489. na 5%, 1516. na 38%, 1528. na 60%, 1540. na 78% i 1570. na 93%. Drugačije je u Fojnici i Kreševu, gdje udio muslimana doseže 1570. godine samo 25%, odnosno 24%. Nije ni u selima proces prihvaćanja islama bio ravnomjeran.

Na 38 stranica ove rasprave su tabele statističkih popisa, a na jednoj objava sumarnih rezultata i postotnog računa za cijelu nahiju. Iz posljednje se vidi da je udio muslimanskog stanovništva porastao sa 11% u 1485. na 90% u 1604. godini; postotak muslimana u Visokom sa 7% na 91%, Fojnici sa 7% na 36% i u Kreševu sa 9% na 45% u istim godinama.

BEHIJA ZLATAR. Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini (str. 253.—268.)

Proces prijelaska na islam bio je u okolici Sarajeva intenzivniji nego u drugim dijelovima Bosne. Na to utječu dvije činjenice: još prije dolaska Turaka ovdje je bila slaba crkvena organizacija, a u tursko doba grad postaje središtem civilnih i vojnih vlasti. Prihvaćanjem islama feudanci su dobivali natrag svoje stare baštine kao timare, a seljaci izvjesne povlastice.

Broj muslimanskih domova porastao je u gradu Sarajevu sa 11 u 1468. godini na 3.895 u 1604., a broj kršćanskih sa 65 na 140. U sarajevskoj nahiji u istom vre-

menskom razdoblju broj muslimanskih domova raste sa 237 na 5.349, a kršćanskih pada sa 566 na 16. Broj stanovnika (osoba) muslimanske vjere je porastao sa 242 na 9.244, dok kršćanskih pada sa 631 na 156. Do godine 1604. proces prijelaska na islam je uglavnom završen. U gradu živi 96,79%, a u nahiji 99,52% muslimana.

RAMIZA IBRAHIMOVIĆ. Struktura vojničke klase u 15. i početkom 16. vijeka s posebnim osvrtom na širenje islama u Bosni (str. 269.—282.)

Osmanlije su u Bosnu došli s potpuno izgrađenim društveno-političkim i gospodarskim sustavom, koji se u našoj historiografiji naziva timarsko-lenskim. Dok su stariji povjesničari (Truhelka) njemu podrijetlo tražili u Perziji, suvremeni pretpostavljaju da potječe iz arapske države.

Velike timare su u prvo vrijeme dobivali carski ili namjesnički gulami (oslobođeni robovi). Tada još nije započelo masovno širenje islama pa gotovo cijeli timarsko-lenski sustav počiva na oslobođenicima. Kasnije se u timarski sustav postupno uključuje i nekadašnja vlastela. Godine 1455. u zbirnom popisu krajišta Isa-bega Ishakovića 54% timarnika označeno je kao »gulam« ili »hizmećar«. Oni su se odlikovali bezuvjetnom vjernošću. Velik broj ljudi koji služe u vojsci dolazi u Bosnu s istoka, a ima i dosta Mađara.

Kod sitnog plemstva dobivanje timara nije bilo uvjetovano prijelaskom na islam, nego lojalnošću. Korisnik sitnoga zemljišnog posjeda (do 20.000 akči) zvao se spahija, srednja vlastela su zaimi ili begovi (posjed se naziva zeametom), a krupni feudalni posjedi koji su u prvom redu uživali sultan i visoki dostojanstvenici i namjesnici zvao se has. Ipak se broj zemljoposjednika nemuslimana od pada Bosne pod tursku vlast do kraja XV. stoljeća smanjuje sa 29% na 6%. Velik broj kršćanskog plemstva samovoljno napušta timare, a neki ga gube zbog neposlušnosti. Spahije prelaze na islam otprilike jednakim intenzitetom kao i narodne mase. Sinovi nekih kršćanskih spahija prelazili su u islam.

U drugoj polovici XV. stoljeća začinje se jezgra domaće vojničke klase, a u XVI. oni sasvim prevladavaju u Bosni. Bosansko se plemstvo definitivno oblikuje do XVI. stoljeća.

FEHIM DŽ. SPAHO. Prihvatanje islama kod stanovništva kliškog sandžaka (str. 283.—290.)

Kliški sandžak je službeno osnovan 1537. godine i, kako je čitavo vrijeme predstavljao granično područje, ima neke svoje specifičnosti uvjetovane krajiškim karakterom. Proces prihvaćanja islama u kliškom sandžaku odnosi se na dvije kategorije stanovništva: na rajinsko stanovništvo koje je preostalo nakon velikih iseljavanja kao i na doseljene Vlahe.

U ovom sandžaku islamizacija nema masovni karakter. Stanovništvo u rajinskom statusu (koje nikad nije bilo u vlaškom statusu) lakše, ranije i masovnije prelazi na islam. To su područja Uskoplja, Livna, Neretve, Rame i Glamoča, gdje ima do 40 muslimana. U nahiji Saromište udio muslimana je čak 78%. Muslimani tvore većinu u gradu Livnu. Kod vlašskog stanovništva istoga područja islamizacija je minimalna i doseže samo 6%. Još je manje muslimana u

vlaškim područjima Petrove gore, Petrovog polja, Zminje polje, Sinja i Vrljike — samo 20%. Najzapadnije nahije kliškog sandžaka su 100% kršćanske: Bukovica, Karin, Obrovac, Kličevac, Cetina, Zrmanja, Popina, Strumički i Plavna, ali i neke nahije malo prema u unutrašnjosti: Kupres, Unica i Grahovo. Islam se najjače prihvaća u područjima naseljenim rajinskim stanovništvom. To je najudaljenija zona od granice kamo spada područje Saromiša, Unca, Ključa, Grahova, Kupresa, Janja i Sokola.

U drugoj polovici XVI. pa do početka XVII. stoljeća naseljuju se ranije opustjeli krajevi. Primjerice, u nahiji Livno je broj vlaških kuća porastao od 1528. do 1604. sa 54 na 337, a u nahiji Uskoplje od 1550. do 1604. sa 196 na 2.049.

Vlaško je stanovništvo evidentirano na području cijeloga kliškog sandžaka, osim nahije Neretve. Među Vlasima je islamizacija bila neznatna. U nahijama Obrovac, Unac, Gradačac, Mazin, Cvetuša, Karin i Velin uopće je nije bilo.

Godine 1604. u statusu kasabe evidentirani su ovi gradovi kliškog sandžaka: Konjic, Prusac, Donji i Gornji Vakuf, Livno, Glamoč, Jezero, Sinj, Hrvace, Vrljika, Drniš, Knin, Zemunik, Obrovac, Skradin i Klis.

Nakon gore izloženoga povijesnog bloka, POF donosi u drugom dijelu kulturološki, također ima 14 rasprava. Prvih 13 samo ćemo poimenično navesti radi informacije, ne osvrćući se na njih jer se bave filologijom, književnošću i sličnom tematikom izvan okvira naše struke. U svezi s poviješću jedino je posljednji prilog.

1. *Darko Tanasković. Islamska ili muslimanska kultura u Bosni? (str. 291.—302.)*
2. *Ismet Kasumović. Školstvo i njegova uloga u stvaranju pretpostavki za razvoj kulture u BiH u osmanskome periodu (str. 303.—310.)*
3. *Fehim Nametak. Društveno-istorijska uslovljenost divanske književnosti u BiH (str. 311.—318.)*
4. *Amir Ljubović. Širenje arapsko-islamske filozofije (falsafa) u našim krajevima (str. 319.—328.)*
5. *Slobodan Ilić. Hamzevijska i hurufijska jeres u Bosni kao reakcija na političku krizu Osmanske Imperije u drugoj polovini 16. vijeka (str. 329.—336.)*
6. *Boris Nilević. Slika religioznosti srednjovjekovne Bosne pred osmanski dolazak (str. 337.—346.)*
7. *Džemal Čelić. Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih Muslimana (str. 347.—358.)*
8. *Madžida Bećirbegović. Urbanizacija i prosvjetni objekti u bosanskom ejaletu (str. 359.—368.)*
9. *Marjeta Ciglencečki. Turquerije v Ptujskem muzeju (str. 369.—384.)*
10. *Ekrem Čaušević. »Bosanski« turski i njegova autentična obilježja (str. 385.—394.)*
11. *Bećir Džaka. Šta je pomoglo prihvatanju perzijske književnosti u Bosni i Hercegovini? (str. 395.—400.)*
12. *Muhamed Huković. Gaibija, šejh Mustafa — mistik i buntovnik (str. 401.—408.)*
13. *Mubamed Ždralović. Bergivi u Bosni (str. 409.—424.)*

Posljednji prilog zbog više razloga zaslužuje da se na njemu zadržimo. Gledište koje zastupa je disharmonično tezama koje žele promovirati muslimani. Zanimljivo ga je čuti ne samo zato što predstavlja drugu stranu («*audiat et altera pars*») nego i zbog oštih replika koje je izazvao. Iz ovog se sučeljavanja zorno, kao možda nigdje drugdje, vidi bit problema. Donosimo neke formulacije Milana Vasića zajedno s replikom Saliha Aličića.

MILAN VASIĆ. Islamizacija u jugoslovenskim zemljama (str. 425.—442.)

Autor ističe da je islamizacija bila poticana spregom niza odgovarajućih činilaca stalno prisutnih u osmanskome državnom i društvenome poretku i uopće u sistemu odnosa kakvi su vladali u Osmanskom carstvu. Budući da u njemu, kao ni u drugim muslimanskim državama nije bilo specijalizirane religijske institucije poput Crkve kod kršćana, vjerski i svjetovni život muslimana bio je potpuno isprepleten. Glavni činilac islamizacije bio je pravni poredak koji je »pravovjerne« muslimane stavio u položaj punopravnih podanika carstva, a svi su nemuslimani bili u podređenom položaju kao »štićenici« (*zimmi*). Kršćani su doista uživali pravnu zaštitu, njihova religija i vjerski život doista su se tolerirali, ali u uvjetima ograničenih vjerskih sloboda i pod vjerskim pritiscima nisu mogli doći do punog izražaja. Ova je neravnopravnost povlačila za sobom diskriminaciju na političkom, društveno-ekonomskom i kulturnom planu. Razlike su postojale glede posjedovanja dobara, načina odijevanja, ponašanja i slično. Neki su zakonski propisi bili ponižavajući za nemuslimane. Prijelaskom u islam konvertit je postajao punopravni podanik carstva, stjecao veću sigurnost i povoljnije uvjete za život i napredak.

Faktori islamizacije su bili kompleksni, ali su oni ekonomske prirode djelovali naj snažnije. To je u znatnoj mjeri pojačavalo privid dobrovoljnosti samog čina prijelaska na islam. Posebno značajnu ulogu u širenju islama imali su derviški redovi, od kojih su na našem području bili rašireni: mevledije, nakšibendije, halvetije, kadirije, rifajie bektašije, hamzevije i drugi.

SALIH ALIČIĆ. Osvrt na izlaganje M. Vasića »Islamizacija u jugoslovenskim zemljama« (str. 443.—444.)

Autor je ustvrdio da je Vasićeva metodologija »potpuno sporna i nenaučna« te da ponavlja pogreške svojih prethodnika iz XIX. stoljeća. Osnovna je pogreška što se poslužio metodom ekscesa, a ne procesa, i da zato pitanje širenja islama do danas još nije objašnjeno. Prvo treba utvrditi što je sistemsko, pa tek onda što izlazi iz sistema. Najveću Vasićevu kontradikciju oponent vidi u Vasićevoj tvrdnji da je tamo gdje je otpor turskoj ekspanziji i vlasti bio veći islamizacija bila masovnija. Autor ističe da Vasić Nedima Filipovića nije shvatio. Inaldžikova izlaganja su neprovjerena, a ostala je literatura islamofobna, koja je pisana srcem, a ne dokumentom. Tko god bude promatrao širenje islama (islamizaciju) izvan procesa sigurno će doći na pogrešne i znanstveno neodržive zaključke.

4. Zaključak

Cijeli 41. broj POF-a posvećen je jednoj temi i time se izdvaja od prethodnih brojeva ovog uglednog znanstvenog časopisa. Osnovna nakana objavljenih referata sastojala se u tome da se o islamizaciji ili širenju islama u bosanskom ejaletu progovori na znanstveno utemeljeni način koji bi bio lišen naslijeđenih predrasuda. Postavljenom problemu pristupilo se integralno, kao procesu, a ne kao zbiru izdvojenih događaja. Može se slobodno reći da se u nakani uvelike uspjelo, jer se u potpunosti radilo na arhivskoj dokumentaciji. Znatno dio stranica u objavljenom broju donosi statističke podatke, a vrijednost takve vrste građe je sama po sebi neupitna i stožerna. U konkretnom slučaju ona je još i pojačana time što je posrijedi materijal na turskom jeziku, koji donosi viđenje zbivanja s nama suprotne strane, i još k tome većini europskih povjesničara jezično nedostupan (osim profesionalnim orijentalistima).

Korištena stručna literatura navedena je u bilješkama. Budući da je starija literatura stručnjacima već poznata, i iskazana u bibliografijama, ovdje bismo ipak željeli ukazati na samo jedno novije djelo za koje zasigurno, zbog prekinutih veza s Bosnom, još svi nisu čuli, a koje se izravno bavi postavljenim problemom. To je djelo *Muhameda Hadžijahića: Porijeklo bosanskih muslimana, u izdanju (Bosanske) muslimanske biblioteke Sarajevo, 1990. (186 stranica)*. Tu knjigu preporučuje Adem Hadžić.

I na kraju, nešto sasvim ukratko o samom časopisu i Institutu koji je gajio takvu znanstvenu tradiciju četiri desetljeća. Sam naslov časopisa može zavarati jer bi neupućeni mogli pomisliti da je to čisto filološko glasilo. Stoga upućujemo sve povjesničare da ne zaobilaze ni prvih 40 brojeva POF-a, u kojima povijesna problematika zauzima otprilike između četvrtine i trećine svih priloga. Znatno dio rasprava odnosi se na Bosansku krajinu — granično područje s Hrvatskom i poprište dugotrajnih europskih ratova. Više o časopisu, kao i djelatnosti Orijentalnog instituta može se naći u bibliografijama, koje također spadaju u niz njegovih izdanja, primjerice, *Bisera Nurudinović: Bibliografija jugoslavenske orijentalistike 1961—1965. godine, Sarajevo, 1981.*; ili *Svetlana Milić: Pregled izdanja Orijentalnog instituta sa bibliografijom radova u njima (1975—1985), Sarajevo, 1988. Posebni otisak iz POF-a 37 (1987) 211—240*. Nadajmo se da će se, čim prilike dopuste, 41. broj POF-a ponovno tiskati, a daljnje izdavanje časopisa biti nastavljeno. Poželimo Orijentalnom institutu što skoriju sanaciju jer takva znanstvena tradicija ne smije zamrijeti.

Andrej Čebotarev